

7. Памятная книжка Витебской губернии на 1903 г. – Витебск, 1903.

8. *Самойлович, И. А.* Экономическое значение народного образования положение последнего и его нужды в Витебской губернии / И. А. Самойлович. – Витебск: Губернская типо-литография, 1903. – 82 с.

(Дата поступления: 23.11.2019).

Ляневіч А. С.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы, Мінск

Lianeovich A.

National Institute for Higher Education, Minsk

УДК 94: 796/799

**СПОРТ І СПАРТЫЎНЫЯ АБ'ЯДНАННІ
Ў ЖЫЦЦІ ДВАРАНСТВА РАСІЙСКОЙ ІМПЕРЫІ
Ў КАНЦЫ XIX – ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ**

**SPORT AND SPORTS ASSOCIATIONS IN THE LIFE
OF THE NOBILITY OF THE RUSSIAN EMPIRE
IN THE LATE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY**

У артыкуле разгледжана пытанне развіцця спорта і спартыўных аб'яднанняў на тэрыторыі Расійскай імперыі канца XIX – пачатку XX стагоддзя, у тым ліку на беларускіх землях, а таксама яго месца ў прыватным, грамадскім жыцці дваранства разглядаемага перыяду.

Ключавыя слова: спорт; папулярызацыя спартыўных гульняў; спартыўныя таварыствы; гульні; конны спорт; паляванне; тэніс; кракет; дваранства; Расійская імперыя; часопісы; спартыўныя выданні.

In the article the question of the development of sports and sports organizations in the Russian Empire in the late XIX – beginning of XX centuries, including the Belarusian lands, as well as its place in the private, public life of the nobility, the period under review.

Keywords: sports; popularize sports games; sports associations; sports; horseback riding; hunting; tennis; croquet; the nobility; the Russian Empire; magazines; sports publications.

Сёння спорт і фізічная культура з'яўляюцца неад'емнай часткай жыцця сучаснага грамадства. Акрамя галоўнай сваёй функцыі, якая накіравана на ўмацаванне здароўя, развіццё фізічных здольнасцей ча-

лавека праз заняткі фізічнымі практыкаваннямі, альбо пэўнымі відамі спорта, дзейнасць спартыўных таварыстваў і г. д., ён уключаны ў сацыяльна-культурную сферу, дзе акрамя аздараўленчай яму ўласцівы выхаваўчыя функцыі, што звязвае спорт з практыкамі традыцыйнага выхавання і этнапедагагікай. Агулам, фізічнае выхаванне на працягу гісторыі пад уплывам развіцця грамадска-палітычных адносін паступова пранікае не толькі ў культуру, але і ў іншыя вобласці прыватнага і сацыяльнага жыцця чалавека, у тым ліку палітыку, эканоміку і г. д.

Найбольш актыўным гэты працэс назіраецца ў XIX стагоддзі, калі фізічнаму выхаванню пачынае надавацца вялікая ўвага як з боку энтузіастаў праз стварэнне гімнастычных таварыстваў (Гімнастычныя саюзы ў Германіі, Сакольскі рух у Чэхіі, Расійскай імперыі і т. п.), так і дзяржавы, дзе яго практыкавалі ў якасці сродка ўмацавання здароўя ў выхаваўчым і адукацыйным працэсе ў выглядзе гімнастычных заняткаў [9, с. 168–209].

Калі пасля стварэння Міністэрства народнай асветы, а затым зацвярджэння Аляксандрам I «Статута навуковых устаноў» («Устав учебных заведений») у 1804 годзе, па якому ішло рэгуляванне сістэмы адукацыі, якая ўключала прыхадскія і павятовыя вучылішчы, гімназіі і ўніверсітэты, дзе ў апошніх фізічнае выхаванне лічылася як неабавязковы прадмет, то пазней былі прыняты меры па абавязковаму выкладанню гімнастыкі ў ваенных навучальных установах, а таксама з 1838 года гімнастыкай і фехтаваннем сталі займацца і ў гвардзейскіх палках [17; 21, с. 74–79].

Напрыклад, у кадэцкіх карпусах, якія давалі пачатковую ваенную адукацыю і былі папулярныя сярод дваран, даючы мажлівасць працягу ваеннай кар’еры, абавязковымі былі заняткі гімнастыкай, танцамі, а ў некаторых карпусах – верхавой яздой [5, с. 16–17]. Варта адзначыць, што ў канцы XIX стагоддзя вышэйадзначаныя ўстановы штогод выпускалі каля 12 тыс. прадстаўнікоў разглядаемага саслоўя на ваенную і грамадзянскую службу [22].

Больш павольнымі тэмпамі ішло ўкараненне ўрокаў фізічнай культуры ў гімназіях, дзе працяглы час яны лічыліся неабавязковымі, але ўжо да пачатку XX стагоддзя гімнастычныя заняткі прысутнічалі практычна ва ўсіх установах як абавязковы прадмет, а апублікаваная ў 1889 годзе «Інструкцыя выкладання гімнастыкі ў мужчынскіх вучэбных установах ведамства Міністэрства народнай асветы» («Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства Минис-

терства народного просвещения») утрымлівала некалькі раздзелаў, дзе апісваліся практыкаванні, у тым ліку з палкамі, мячом, брусямі і інш. Між іншым, працэнт дваран, якія навучаліся ў класічных гімназіях, быў даволі высокі і складаў прыблізна 50 % ад агульнай колькасці навучэнцаў, а, напрыклад, у Вільні гэты паказчык быў каля 70 %, што тлумачыцца мажлівасцю выпускнікоў дадзеных устаноў паступаць ва ўніверсітэты і будаваць кар’еру на дзяржаўнай службе [7, 16].

Такім чынам, папулярызацыя здаровага ладу жыцця сярод навучэнцаў адукацыйных і вайсковых устаноў прыводзіла да ўключэння ў спартыўную сферу большай часткі гарадскога насельніцтва (у першую чаргу маладога пакалення) і прадстаўнікоў дваранскага саслоўя, якія складалі значную частку вышэйадзначанай катэгорыі [22].

Перыяд XIX стагоддзя ў краінах Еўропы адзначыўся не толькі эканамічнымі пераменамі праз індустрыялізацыю вытворчых адносін, тэхнічнай і інтэлектуальнай рацыяналізацыяй, станаўленнем і ўмацаваннем буржуазнага грамадства, паскарэннем сацыяльнай мабілізацыі, але і адраджэннем старагрэчаскай традыцыі культуры цела, што выявілася ў стварэнні нацыянальных сістэм фізічнай падрыхтоўкі: нямецкай, шведскай, французскай. На гэтым фоне актыўна пачынаюць з’яўляцца першыя гімнастычныя класы, распрацоўвацца тэарэтычная база, што ў сваю чаргу было звязана з неабходнасцю фізічнага выхавання грамадства ў тагачасных умовах [23].

Акрамя адукацыйнай сферы, дзе на працягу ўсяго разглядаемага перыяду заняты фізічнай культурай паступова становяцца нормай у выхаваўчым працэсе навучальных устаноў не толькі заходнееўрапейскіх краін, але і Расійскай імперыі, уцягненне розных слаёў насельніцтва ў спартыўнае асяроддзе адбываецца праз дзейнасць ствараемых таварыстваў і аб’яднанняў.

Адным з рухавікоў вышэйадзначанага напрамку былі нямецкія землі, дзе яшчэ ў 1810 годзе пры берлінскай школе Пламана гурток аматараў гімнастыкі, дзе фактычна была закладзена аснова нямецкай гімнастыкі, альбо «Turnkunst», якую пасля дапрацаваў і актыўна прапагандаваў педагог Фрыдрых Людвіг Ян (Friedrich Ludwig Jahn, 1778–1852), якому належыць шэраг прац па ўдасканаленню сістэмы практыкаванняў і распрацоўка нацыянальнай ідэі фізічнай культуры («Deutsche Turnkunst» (1816), «Deutsches Volkstum» (1810), «Die deutsche Turnkunst» (1816) і інш.). У 1811 годзе гурток быў рэарганізаваны ў Turnverein («Гімнастычны саюз») – масавую гімнастычную арганізацыю, па прыкладу

якой падобныя таварыствы ўзніклі ў гарадах па ўсёй Германіі [9, с. 171–174; 25].

Па аналогіі з нямецкімі, а пазней французскімі аб'яднаннямі на хвалі нацыянальна-патрыятычнага настрою сярэдзіны XIX стагоддзя ў Аўстра-Венгерскай імперыі чэшскага насельніцтва ў 1862 годзе прафесарам, грамадскім дзеячам Міраславам Тыршам (Miroslav Tyrš, 1832–1884) у Празе закладаецца аснова маладзёжнага спартыўнага руху «Сокал», які прадугледжваў акрамя фізічнага развіцця, духоўна-маральнае і патрыятычнае выхаванне моладзі [18].

Трэба адзначыць, што на хвалі панславізму, які аформіўся як ідэйная плынь і грамадска-палітычны рух пасля Першага славянскага кангрэса ў Празе ў 1848 годзе і пачаў распаўсюджвацца сярод славянскіх народаў, за некалькі дзесяцігоддзяў сакольскія арганізацыі пачалі стварацца на тэрыторыі многіх дзяржаў, у тым ліку Расійскай імперыі. Ужо ў лютым 1882 года было накіравана прашэнне аб хадайніцтве перад Міністрам унутраных спраў аб заснаванні «Рускага гімнастычнага таварыства» ў Маскве, якое склалі прадстаўнікі маскоўскай інтэлегенцыі, купецтва, а таксама прадстаўнікі дваранства, сярод якіх М. М. Львоў, А. А. Катуар, Г. І. Крысці, граф Г. І. Носціц і інш., праз год аб'яднанне было зарэгістравана і праз пэўны час пачало называцца Першае РГТ «Сокал» [3, с. 12–15].

Актыўная папулярызацыя сакольскага руху прывяла да з'яўлення гімнастычных саюзаў практычна ва ўсіх буйных гарадах краіны, суполкі ўзніклі ў Тыфлісе, Санкт-Пецярбургу, Вільні, Кіеве, Мінску, Харкаве, Чарнігаве і інш., а да пачатку Першай сусветнай вайны ўжо дзейнічала больш за 60 таварыстваў, якія аб'ядноўвалі каля 250 тыс. чалавек. Не ў апошнюю чаргу спрыяла гэтаму і ўвядзенне с 1910 года сакольскай гімнастычнай сістэмы ў дзяржаўную сферу фізічнага выхавання і выкладанне яе ў навучальных установах і арміі. Між іншым, цікавай акалічнасцю з'яўляецца тое, што ў Расійскай імперыі фактычна існавалі два рухі – рускі і польскі, апошні да пачатку XX стагоддзя існаваў падпольна, што было абумоўлена не ў апошнюю чаргу нацыянальна-патрыятычнымі памкненнямі яго ўдзельнікаў, частку якіх складалі прадстаўнікі польскай шляхты [8; 27, с. 7–10].

Разам з класічнай гімнастыкай у XIX ст. пачалі набіраць папулярнасць разнастайныя віды спорту, якія спачатку практыкаваліся ў межах гімнастычных таварыстваў альбо ў якасці гульнявых разваг ці самастойных секцый, а затым адасабляліся ці ствараліся ў выглядзе самастойных

аб'яднанняў. Такім чынам, акрамя «Сокала», папулярызацыяй здаровага ладу жыцця і фізічнай культуры займаліся рознапрофільныя супольнасці, дзе практыкаваліся найбольш папулярныя на той момант гульні: лаўн-тэніс, футбол, хакей, грэбля і плаванне, цяжкая і лёгкая атлетыка і інш. Часта стваральнікамі і актыўнымі сябрамі падобных клубаў выступалі прадстаўнікі арыстакратыі, што не ў апошнюю чаргу абумоўлена наяўнасцю ў дадзенага саслоўя вольнага часу, неабходнымі матэрыяльнымі ўмовамі і фінансавай незалежнасцю [19].

Так, напрыклад «Мінскае гарадское таварыства аматараў спорту» было створана ў 1892 годзе, дзе адным з заснавальнікаў, а затым і кіраўніком быў гарадскі галава граф Караль Гутэн-Чапскі. Таварыства ў першыя гады існавання аб'ядноўвала ў сваіх шэрагах болей ста членаў, сярод якіх значыліся і прадстаўнікі гарадской арыстакратыі – князь М. М. Трубяцкой, М. Г. Валовіч, В. Г. Панамароў, К. Л. Плаўскі, Э. Л. Абронпальскі, Е. І. Любанскі, які ў сваю чаргу з'яўляўся кіраўніком гарадскога веласіпеднага таварыства, якое мела ў Губернатарскім садзе велатрэк – першы гарадскі стадыён, і інш. [2; 14, с. 33; 15, с. 101; 24, с. 184–184].

Падобным чынам узнікла адно з першых віленскіх спартыўных аб'яднанняў – «Таварыства веласіпедзістаў», у члены якога ўваходзілі Р. М. Страўс, С. А. Ваньковіч, У. У. Ягучанскі і інш., а таксама гродзенскае аб'яднанне аматараў веласіпеднага спорта, дзе сябрамі былі Б. Д. Згорскі, Л. Г. Равуцкі, К. В. Васілеўскі і інш., альбо Віцебскае аддзяленне таварыства веласіпедзістаў «Уніон», дзе сакратаром значыўся В. Ф. Цеханавецкі [1; 10, с. 117; 13, с. 57; 17, с. 82].

Веласіпедныя і атлетычныя клубы былі аднымі з самых распаўсюджаных у Расійскай імперыі, яны ўзнікаюць у Маскве, Казані, Пскове, Арле, Адэсе і іншых гарадах, дзе актыўны ўдзел дваранскага саслоўя ў заснаванні, дзейнасці вышэйадзначаных арганізацый быў звычайнай з'явай, нават сярод прадстаўнікоў сям'і Раманавых. Так, заснаванае ў 1897 годзе па ініцыятыве графа Г. І. Рыбапьера «Санкт-Пецярбургскае атлетычнае таварыства» знаходзілася пад апекай вялікага князя Уладзіміра Аляксандравіча [20].

Варта адзначыць, што спецыфічнай рысай многіх спартыўных таварыстваў, якія з'яўляліся ў канцы XIX ст., быў іх паўэлітарны статус, што звязана з адзначаным раней матэрыяльным цензам, пад якім неабходна разумець тэра фінансавыя выдаткі, якія мусілі выплочваць іх члены (сяброўскія ўзносы, набыццё неабходнага рыштунку і абста-

лявання, якое было часцей замежнай вытворчасці, будаўніцтва спецыяльных пляцовак і г. д.). Але ўжо бліжэй да пачатку XX ст. спартыўныя арганізацыі становяцца больш дэмакратычнымі і шэраг спартыўных відаў становіцца даступным не толькі для прадстаўнікоў дваранства, але таксама для студэнтаў, служачых, інтэлігенцыі.

Між іншым некаторыя віды актыўнага адпачынку і спартыўныя гульні на доўгі час мелі і маюць вызначэнне арыстакратычных. Гэта звязана ў першую чаргу, як адзначалася вышэй, з матэрыяльным забеспячэннем, так і прыкладам бавення часу прадстаўнікамі заходне-еўрапейскіх высакародных сем'яў. Улічваючы тую акалічнасць, што распаўсюджванне гімнастыкі і дзейнасць адпаведных таварыстваў сярод дваранства пачынаюць папулярываць гульнявыя віды спорту, характэрныя для Англіі і краін Заходняй Еўропы.

Варта адзначыць, што пад словам «спорт» у разглядаемы перыяд разумелі практычна ўсе забавы на адкрытым паветры, такія як паляванне, рыбалоўства, бег, плаванне і г. д. Сам тэрмін паступова пашыраўся ва ўжытку і набываў усё больш шырокі сэнс, і энцыклапедычныя выданні пачатку XX ст. акрамя тлумачэння падавалі пералік спартыўных гульняў, сярод якіх фехтаванне, бег, кракет, лаўн-тэніс, пола, лапта, гарадкі, гімнастыка і інш. [26].

Першапачаткова разглядаемае паняцце ў культурную прастору грамадства Расійскай імперыі ўвайшло праз выданне Ф. В. Булгарына «Паўночная пчала» («Северная пчела»), дзе ў нумары за 1851 год аўтар тлумачыў новае слова, дарэчы напісанае ім у арыгінале sport як англійскае, што абазначае ўсе гімнастычныя практыкаванні альбо забавы, паляванне з сабакамі, стрэлы, фехтаванне, верхавую язду, рыбалоўства і марское паляванне. Таксама Ф. В. Булгарын адзначыў, што спорт мае вялізнае значэнне для ўмацавання здароўя цела і духа [4].

Такім чынам, значная частка дваранства была ўключана ў спартыўную сферу не толькі праз удзел у саюзях і таварыствах, але і разнастайныя заняткі, якія адносяцца да гульнявых забаў, што не патрабавалі будаўніцтва спецыялізаваных пляцовак, памяшканняў і інш. Сярод іх можна вылучыць традыцыйныя для рэгіёна гульні ў гарадкі, лапту, так і новыя – кракет, лаўн-тэніс для якіх часта хапала тэрыторыі сада, двара ці парка.

Апошнія з адзначаных спартыўных відаў знайшлі шырокае распаўсюджванне сярод прадстаўнікоў арыстакратыі Расійскай імперыі і лічыліся забавамі забяспечаных людзей. У першую чаргу яны ўспрымаліся як

від адпачынку, бо гульнявы працэс спачатку не патрабаваў значных фізічных высілкаў, што можа быць адным з фактараў вялікай цікаўнасці да іх з боку жанчын, а вялікі рост папулярнасці лаўн-тэніса і арганізацыя першых таварыстваў у Санкт-Пецярбургу і Маскве прывялі да зацікаўленасці ім членаў імператарскай сям'і Раманавых, якія актыўна практыкавалі гульню з мячом [20].

Безумоўна адным з самых вядомых і папулярных сярод дваранскага саслоўя заняткаў была верхавая язда, асновы якой практычна ўсе спасцігалі з дзяцінства, што ўваходзіла ў традыцыйную сістэму цялеснага выхавання падростаючага пакалення. Утрыманне коней, асабліва дарагіх парод, было прэрагатывай даволі заможных прадстаўнікоў грамадства, таму не дзіўна, што конны спорт быў і з большага застаецца элітарным відам.

У перыяд XIX–XX стагоддзяў пачынаюць стварацца таварыствы, якія аб'ядноўвалі аматараў коннай язды ў многіх гарадах імперыі, напрыклад «Скакавое таварыства» у Вільні, якое ўзначальваў князь П. Д. Святаполк-Мірскі, а ганаровымі сябрамі былі князь Б. Агінскі, граф У. В. Тышкевіч, граф І. В. Ледухоўскі, К. К. Гнаінскі і інш., «Віцебскае таварыства заахвочвання рысістага коневодства» на чале з баронам Б. Б. Гершаў фон Флотаў і г. д. Акрамя таго, прадстаўнікі дваранства ўдзельнічалі ў саборніцтвах, якія арганізаваліся не толькі на тэрыторыі Расійскай імперыі, але і на міжнародных турнірах. Сярод іх – вялікі князь Дзмітры Паўлавіч, а таксама ўраджэнец Гродна Караль Румель, якія ў складзе зборнай каманды прынялі ўдзел у Алімпійскіх гульнях 1912 года [6; 10; 11, с. 117].

Не менш папулярнымі былі і іншыя віды актыўнага адпачынку, такія як фехтаванне альбо паляванне, што на працягу стагоддзяў з'яўляліся традыцыйнымі формамі не толькі разваг, але і выхаваўча-адукацыйнага працэсу сярод шляхты і дваранства. Таксама сюды можна ўключыць і народныя забавы – лапту і гарадкі, у якія не з меньшым задавальненнем гулялі і прадстаўнікі арыстакратыі, тым болей, што з цягам часу гарадошны спорт стаў адным з гарадскіх элементаў разваг, па якому ў пачатку XX стагоддзя праводзіліся турніры і чэмпіянаты.

Варта адзначыць, што паралельна з дзейнасцю адпаведных аб'яднанняў пачынаюць выходзіць з друку і тэматычныя выданні, прысвечаныя тым ці іншым відам спорту (М. Волкаў «Лаунъ-тэніс» (1890), Л. Ма-жарскі «Футболъ» (1909) і інш.), першыя спецыялізаваныя часопісы, арыентаваныя на распаўсюджванне спартыўных ідэй, сярод іх – «Охот-

никъ» (1887), «Циклисть» (1895), «Спортъ» (1900), «Къ спорту!» (1911) і іншыя перыядычныя выданні, якіх налічвалася некалькі дзясяткаў.

Такім чынам, разглядаемы перыяд у жыцці грамадства Расійскай імперыі, у тым ліку беларускіх земляў, адзначыўся распаўсюджваннем і развіццём фізічнай культуры праз дзейнасць гімнастычных таварыстваў і ўвядзеннем гімнастыкі ў адукацыйны працэс, таксама як элемент заходнееўрапейскай культуры ў сацыяльна-грамадскай сферы распаўсюджваецца спорт і яго віды.

Улічваючы тую акалічнасць, што першыя аб'яднанні з'яўляліся ў гарадах, у іх стварэнні прымала ўдзел мясцовая інтэлігенцыя, купецтва, у тым ліку прадстаўнікі дваранства, якія не толькі ўключаліся ў непасрэдную арганізацыйную дзейнасць, але і былі актыўнымі папулярызатарамі ідэй культуры цела. Акрамя таго, шэраг гульняў і забаў практыкаваліся ў арыстакратычных сем'ях у якасці элементаў прыватнага і агульнаграмадскага актыўнага адпачынку, тым самым адводзячы ім адну з вядучых роляў у станаўленні спартыўнай культуры.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Алфавитный списокъ дворянскихъ родовъ Гродненской губернии. – Гродна: Типографія Мейлаховича, 1900. – 17 с.
2. Алфавитный списокъ дворянским родамъ Минской губернии. – Минск: Губернская типографія, 1903. – 162 с.
3. *Беляв, И. С.* Двадцатипятилетие Русского Гимнастического Общества в Москве / И. С. Беляв. – М.: Синодальная Типографія, 1909. – 74 с.
4. *Булгарын, Ф. В.* Журнальная всякая всячина: [аб спорце, як новай з'яве ў жыцці грамадства] / Ф. В. Булгарын // Северная пчела. – 1851. – № 274. – С. 3.
5. *Воробьева, А. Ю.* Кодетские корпуса в России в 1732-1917 / А. Ю. Воробьева. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2003. – 62 с., ил.
6. *Далгаполава, Е.* «Олимпийские скачки князя Дмитрия Романова»: [аб удзелу спартсменаў у Алімпійскіх гульнях 1912 года] / Е. Далгаполава // Родина. – 2016. – № 2. – С. 44–49.
7. Инструкция для преподавания гимнастики в мужских учебных заведениях ведомства Министерства народного просвещения // Журнал Министерства народного просвещения. Шестое десятилетие. – СПб.: Типографія Балашева, 1889. – С. 10–29.
8. *Качулина, Н. Н.* Развитие сокольского движения в Российской империи в конце XIX – начале XX вв. / Н. Н. Качулина // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. – № 6–1 – Краснодар: АГУ, 2015. – С. 75–83.

9. Кун, Л. Всеобщая история физической культуры и спорта / Л. Кун. – М.: «Радуга», 1982. – 398 с.
10. Памятная книжка Виленской губернии на 1905 годъ / под ред. Н. Ф. Добровольского. – Вильна: Губернская типография, 1905. – 342 с.
11. Памятная книжка Витебской губернии на 1908 годъ / Издание Витебскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Витебскъ: Губернская типография, 1908. – 300 с.
12. Памятная книжка Витебской губернии на 1914 годъ / Издание Витебскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Витебскъ: Губернская типография, 1914. – 418 с.
13. Памятная книжка Гродненской губернии на 1906 годъ / Издание Гродненскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Гродно: Губернская типография, 1906. – 620 с.
14. Памятная книжка и календарь Минской губернии на 1898 годъ / Издание Минскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Минск: Паровая типо-лит. Х. Я. Дворжеца и Б. И. Соломонова, 1897. – 320 с.
15. Памятная книжка и календарь Минской губернии на 1907 годъ / Издание Минскаго Губернскаго Статистическаго Комитета. – Минск: Губернская типография, 1906. – 432 с.
16. *Перцев, В. В.* Гимнастика в русской гимназии конца XIX – начала XX веков / В. В. Перцев // Концепт: научно-методический электронный журнал [Электронный ресурс]. – 2013. – № 4. – Режим доступа: <http://ekonscept.ru/2013/13076.htm>. – Дата доступа: 05.12.2019.
17. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1830. – Т. XXVIII.: 1804–1805.
18. *Сироткина, И.* Национальные модели физического воспитания и сокольская гимнастика в России / И. Сироткина // Социологическое обозрение [Электронный ресурс]. – № 2 – М., 2016. – С. 320–339. – Режим доступа: <https://sociologica.hse.ru/data/2019.html>. – Дата доступа: 05.12.2019.
19. *Слепцова, Т. В.* Спорт как форма досуга в дворянской культуре второй половины XIX – начала XX в. (на примере текстов художественных произведений) / Т. В. Слепцова // Философия и культура [Электронный ресурс]. – 2017. – № 10. – С. 1–11. – Режим доступа: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=23190. – Дата доступа: 05.12.2019.
20. *Солдатова, М. А.* Роль личности в истории становления отечественного спорта конца XIX века / М. А. Солдатова // Электронный научно-образовательный журнал ВГСПУ «Грани познания» [Электронный ресурс]. – 2015. – № 2(35), марг. – С. 77–81. – Режим доступа: www.grani.vspu.ru. – Дата доступа: 05.12.2019.
21. *Спащанская, В. Н.* Гимнастика и методика преподавания / В. Н. Спащанская, Д. А. Гляк. – Новополоцк: ПГУ, 2010. – Ч. 1. – 252 с.

22. Рыжов, А. Н. Образовательные приоритеты российского дворянства в последней четверти XIX – начале XX вв. / А. Н. Рыжов // Вопросы образования. – № 4 – М.: Типография «Наука», 2009. – С. 235–256.

23. Шимукович, С. Ф. Белорусские региональные элиты периода «Долгого XIX века» как предмет исторического исследования: обоснование понятия / С. Ф. Шимукович // «Долгий XIX век» в истории Беларуси и Восточной Европы: исследования по новой и новейшей истории: сб. науч. ст. – Минск: РИВШ, 2017. – Вып. 1. – С. 3–12.

24. Шыбека, З. В. Минск гадоў таму / З. В. Шыбека. – Минск: Беларусь, 2007. – 304 с.

25. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 82 т. (1890–1907) / под ред. И. Е. Андреевского. – СПб.: Акционерное общество Брокгауз-Ефрон, 1904. – Т. XLI. – 692 с.

26. Encyclopaedia Britannica: in 29 vol. / ed.: H. Chisholm. – N. Y.: Encyclopædia Britannica, 1911. – Vol. XXV. – 735 p.

27. Zarys historii Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół» w 150. rocznicę powstania (1867–2017) / pod red. R. Stawicki. – Warszawa: Centrum Informacyjne Senatu, 2017. – 25 s.

(Дата поступления: 07.12.2019).